

KALVIO PORTRETAS MITOLOGIJOJE

Jolanta ZABULYTĖ

Kalvis mitologijoje ne kartą nagrinėtas, tačiau tai plati ir gili, neišsenkama tema. Šiame straipsnyje, atsižvelgiant į kitų tyrėjų įžvalgas, darsyk aptariamas spalvingas kalvio portretas lietuvių ir kitų tradicijų mitologijoje, pabrėžiant jo ryšius su dieviškuoju bei požeminiu pasauliais, santykius su velnuva bei magija, išvaizdos ypatumus bei kt., rengiantis kitame straipsnyje jį palyginti su kalvio portretu tikrovėje.

Reikšminiai žodžiai: kalvis, Teliavelis / Kalvelis, Perkūnas, velnias, lietuvių mitologija.

■ Kalvis mitologijoje ir tautosakoje nėra visai apleistas – jam dėmesio skyrė ne vienas Lietuvos mokslininkas, tačiau tik Dalia Senvaitytė-Kietienė, Nijolė Laurinkienė ir Dainius Razauskas yra paskelbę specialiai kalviui skirtų straipsnių¹. Mitinį kalvį ir krosnies, vėjo, ugnies bei kitus su kalvyste susijusius mitinius vaizdinius jie nagrinėjo ir kituose darbuose². Įvairiuose kontekstuose šią temą lietuviškai ir Norbertas Vėlius, Daiva ir Vykintas Vaitkevičiai, Nijolė Laurinkienė, Algirdas Julius Greimas, Jonas Vaiškūnas, fragmentiškai ir Gintaras Beresnevičius³. Šio straipsnio tikslas – pabandyti „nupiešti“ kuo išsamesnį mitinio kalvio portretą nuo seniausių jo vaizdinių iki pastarųjų laikų tautosakoje įsispaudusių jo bruožų.

DIEVIŠKASIS KALVIS IR SAULĖ

Kalvio amatas ir pats kalvis mitologizuojamas daugelio tautų tradicijose, neretai jis netgi sudievinamas – priskiriamas dievų pasauliui. Baltų mitologija – ne išimtis. Apie dievą kalvį byloja senieji rašytiniai šaltiniai, tiesa, paliekantys nemažai klausimų.

Ankstviausias žinios apie dievišką kalvį mus pasiekia iš XIII a. vidurio, viena jų – Ipatijaus metraščio 1252 m. pranešimas apie karaliaus Mindaugo slaptus aukojimus lietuvių dievams – „visų pirma Nunadieviui ir Teliaveliui ir Diviriksui, Zuikių dievui ir Medeinai“⁴. Kodėl mums svarbus šis teiginys, paaiškėja iš vadinamosios Jono Malalos kronikos (1261 m.), kur tarp kitų dievų – Andajo, Perkūno, Žvorūnos – paminimas

ir Teliavelis su jo „profesija“ bei atliktu mitiniu žygdarbiu: esą lietuvių aukojama „ir kalviui Teliaveliui, nukalusiam jiems saulę, kuri šviečia žemėje, ir įmetusiam jiems saulę į dangų“⁵. Kadangi Ipatijaus metraštyje Teliavelis minimas antras po Nunadievio, tai gali rodyti svarbų jo vaidmenį lietuvių dievų panteone⁶. O štai Malalos kronikos pranešime jis minimas ketvirtas, taigi lyg ir mažiau reikšmingas. Pasak Norberto Vėliaus, šį skirtumą galėjo lemti tai, kad Malalos kronikoje kalbama ne vien apie lietuvių, o apie visų baltų dievus⁷. Kad ir kaip būtų, svarbus pats faktas, kad XIII a. lietuvių dievų panteone būta kalvio, kurio nuopelnams net priskiriamas saulės atsiradimas. Deja, lieka neaiškus minėtojo kalvio vardas – jis yra susilaukęs tiek skirtingų aiškinimų, kad vien jų pristatymas pareikalautų atskiro straipsnio. Vis dėlto vienas iš jų yra lietuviui labai suprantamas, todėl prigijęs – tai *Kalvelis*, arba *Kalevelis* (taip jį vadina, pavyzdžiui, Eduardas Volteris, Kazimieras Būga, Algirdas Julius Greimas, Vykintas ir Daiva Vaitkevičiai)⁸.

Teliavelio veiklos ir globos sritį nustatyti padeda jo ryšys su Sovijumi, kurio mitas pagrindė „laidojimą ugnyje“ – mirusiųjų deginimo tradiciją, taigi ir Teliavelio iškilimas gali siekti V–VI a., kai rytų baltų kraštuose įsigalėjo mirusiųjų deginimas, vėliau paplitęs visoje Lietuvoje⁹. Pasak V. ir D. Vaitkevičių, Sovijus yra ritualo steigėjas, o Kalvelis – su amžinosios ugnies kultu susijęs „vėlių vedlys“, ir abu šiuos planus jungia „bendra ugnies gija, glaudžiai siejanti mirusiųjų deginimo aplinkybes ir kalvystę, kremacijos meno žinovus ir geležį transformuojančius kalvius“, todėl Teliavelis,

1 Sevaitytė-Kietienė 1998; Laurinkienė 2002; Razauskas 2012a.

2 Žr. Razauskas 2011; Razauskas 2004; Senvaitytė 2005 ir kt.

3 Vėlius 1987; Vaitkevičiai 2001; Laurinkienė 2019a; Laurinkienė 2019b; Greimas 1990; Vaiškūnas 2012; Beresnevičius 1995, 1999.

4 BRMŠ I: 261.

5 BRMŠ I: 268.

6 Senvaitytė-Kietienė 1998: 15; Laurinkienė 2002: 89

7 BRMŠ I: 264.

8 Žr. Laurinkienė 2002: 89; Senvaitytė-Kietienė 1998: 15–16; Vaitkevičiai 2001: 320–321; Greimas 1990: 386.

9 Beresnevičius 1999: 246; BRMŠ I: 544.

arba Kalvelis, kaip ugnies bei mirusiųjų globėjas, sietųsi ir su XVI a. šaltiniuose minima amžinosios ugnies bei valdovų deginimo vieta Šventaragio slėnyje. Kadangi kalviai (o jie ir lydytojai) geriausiai išmanė degimo aukštoje temperatūroje savybes, natūralu, kad mirusiųjų kremavimas būtų jų žinioje¹⁰. Be to, laužo dūmai kyla aukštyn, taigi dangopi gali nugabenti ir mirusiojo vėlę: išties, su kylančiais laidotuvių laužo dūmais kelionė į dangiškąją mirusiųjų šalį sieta bene visuotinai, o Indijoje deginamų mirusiųjų palydovu buvo ir ugnies dievas Agnis¹¹. Tad nesvetimas toks darbas būtų ir Teliaveliui. Kalvystės ir mirusiųjų deginimo ryšys aptinkamas ir skandinavų mitologijoje – klastingai nužudyto dievo Baldro kūno ritualinę sudeginimą palaimina griausmavaldis Toras, iškėlęs savo būdingą įrankį – kalvio kūjį¹².

XV a. II pusėje Jonas Dlugošas „Lenkijos istorijoje“ apie lietuvius, jų dievus vadindamas romėniškais vardais, rašė, esą „garbino jie dievą Vulkaną [manydami jį slypint] ugnyje, Jupiterį – žaibe, Dianą – miškuose, Eskulapą – gyvatėse ir žalčiuose“¹³. N. Vėlius ir kai kurie kiti tyrinėtojai pastebėjo, kad čia suminėti dievai beveik tiksliai atitinka Ipatijaus metraščio sąrašą: Jupiteris atitinka Divirikšą („dievų rikį“ Perkūną), Diana – Medeina (Žvorūną), Eskulapas tikėtina – Andoja, tad Vulkanui išties lieka kalvis Teliavelis¹⁴. Vadinas, ir Teliavelis turi būti susijęs su ugnimi.

Paskutinis rašytiniuose šaltiniuose aptinkamas dieviškas kalvystės globėjas – tai pagarsėjusioje Jono Lasickio knygelėje „Apie žemaičių... dievus“ (XVI a. pabaiga) minimas Kriukis, kuris esąs „kiaulių dievas, jį pamaldžiai garbina *Budraicis*, t. y. kalviai“¹⁵. Kas gi tas Kriukis ir jį garbinę kalviai budraičiai? Teodoras Narbutas neabejojo, jog tai kalvių dievas (Ksavero Bogušo dargi sutapatintas su Jagaubiu), o budraičiai – ne kas kita kaip iš padavimų žinomi rūdininkai, geležies iš balų rūdos lydytojai¹⁶. A. J. Greimas Kriukį sieja ne su kiaulėmis, o būtent su Kalveliu-Teliaveliu, pasakoje įveikusiu kitą kalvystės meistrą – patį Veliną ir tapusį jo įpėdiniu Kriukiu (nes žodis *kriukis*, ar *krukis*, turi ir ‘paveldėtojo’ reikšmę)¹⁷, kurį tačiau pripažinę ir išpažinę ne visi kalviai, o

tik budraičiai – slaptų naktinių apeigų dalyviai (*budrumas* – tai, be kita ko, ‘pats nakties vidurys’, taigi „velnių laikas“)¹⁸. Pasak G. Beresnevičiaus, Kriukis žemdirbiams galėjo būti kiaulių globėjas, o kalviams – kalvių¹⁹. Suprantama, kad oficialios krikščionybės erdvėje toks kultas, jei tikrai buvo, niekaip negalėjo būti viešas (nors slaptos amatininkų, ypač kalvių, korporacijos – ne naujiena, o dėl kalvių bei rūdininkų sunkaus ir sveikatai pavojingo darbo juos globojanti dievybė galėjo išlikti ilgiau). Taigi, pasak A. J. Greimo, XIII a. buvęs vienu iš keturių pagrindinių dievų, po 300 metų Teliavelis-Kalvelis „nukrito“ iki atskiros slaptos bendruomenės globėjo²⁰.

Senieji rašytiniai šaltiniai užsimena ne tik apie mitinį kalvį, bet ir atskirai apie jo darbo įrankį kūjį, netgi ypač didžiulį, kuriuo buvusi išvaduota Saulė. Tai XV a. pabaigos Enėjo Silvijaus Pikolominio „Įvairių įvykių ir vietų aprašymo“ 1571 m. leidime pateikta Lietuvoje misionieriausio Jeronimo Prahieškio žinia, esą jis čia užtikęs „gentį“, garbinusią nepaprasto didumo geležinį kūjį. Žyniai, paklausti, ką tai reiškia, „atsakė, kad kadaise ištisis mėnesius nebuvę matyti Saulės, kurią galingasis Karalius buvo sugavęs ir uždaręs pačiame tvirčiausiame bokšte. Tada atėję Saulei į pagalbą Zodiako ženklai. Didžiuliu kūju jie sudaužę bokštą, išlaisvinę Saulę ir gražinę ją žmonėms. Taigi, esąs vertas pagarbos įrankis, kuriuo mirtingieji atgavę šviesą“²¹. Kituose šio mito variantuose, žinomuose iš XV a. pabaigos, geležiniu kūju bokštą sudaužo ir Saulę išvaduoja „milžinas“ (*Gigantes*)²². Zodiako ženklai Lietuvoje paskui dar minimi ne kartą²³, tad neturėtų stebinti ir šis seniausias jų paminėjimas. Kita vertus, tyrinėtojai tikresniu linkę laikyti ankstėliau paskelbtuose šio mito variantuose minimą „milžiną“, kuris gali būti arba tas pats tautosakoje gerai žinomas milžinas, arba milžinu pavadintas kuris iš dievų – gal kaip tik Teliavelis, o gal Perkūnas²⁴. Panašaus laikotarpio (1581 m.) Georgo Brauno pasakojime apie vilniečius irgi sakoma, esą senovėje „jie garbino kaip namų dievus žalčius, saulę, kūjus ir ugnį“²⁵, tad gal ir čia kalbama apie tą patį Saulės vadavimo mito įrankį. Tad dieviškasis

10 Vaitkevičiai 2001: 321, 319, 322.

11 Razauskas 2011: 136–143; Beresnevičius 1995: 30.

12 Vaitkevičiai 2001: 322.

13 BRMŠ I: 578.

14 BRMŠ I: 544; Senvaitytė-Kietienė 1998: 15; Laurinkienė 2002: 89.

15 Ališauskas 2012: 113.

16 Narbutas 1992: 73–74.

17 Greimas 1990: 415.

18 Greimas 1990: 416.

19 Beresnevičius 2001: 102.

20 Greimas 1990: 416.

21 BRMŠ I: 595.

22 Laurinkienė 2019b: 99.

23 Vaiškūnas 2012: 35–40.

24 Laurinkienė 2019b: 100, Beresnevičius 2004: 142; Vaiškūnas 2012: 45–47.

25 BRMŠ II: 450.

kalvis lietuvių mitologijoje ne tik nukala dangaus šviesulį, bet jo įrankiu kūju jis ir išlaisvinamas, tarsi nukalamas iš naujo²⁶.

Dievai kalviai, prisidedantys prie saulės (at)gimimo, žinomi ir kitų tautų mitologijose. Ipatijaus metraštyje (prie 1114 m.) minimas Hefaistui prilygintas slavų ugnies dievas Svarogas yra saulės dievo Dadžbogo tėvas²⁷, o lenkų religijotyryninkas Arturas Kovalikas (Artur Kowalik) pačiame Svarogo varde išvelgia užuominą į kalvystę, susiejęs jį su rusų kalbos žodžiu *сварумб* 'suvirinti', tad Svarogas esąs dieviškas šaltkalvis, „suvirinantis“ šį ir aną pasaulius²⁸. Finų (karelių, suomių) mitologijoje jaunas kalvis Ilmarinas yra ne tik ugnies ir namų židinio globėjas, bet ir dangaus šviesulių – Saulės ir Mėnulio bei paties dangaus nukalėjas (be to, čia Saulę irgi pagrobia bei akmeniniame kalne uždaro ano pasaulio būtybė, o išlaisvina ją šamanas išminčius Veinemeinas, to paties kalvio Ilmarino nukaltais įrankiais tą akmens kalną suskaldęs); kalvį nukalus Saulę (ir Mėnulį), taip pat išvadavus pagrobtą Saulę pasakojama ir kitose tradicijose²⁹.

Teliavelio-Kalvelio mitą mena ir XX a. antroje pusėje Juozo Šliavo Žeimelio apylinkėse (Pakruojo r.) užrašytos pora sakmių, iš kurių vieną verta pateikti visą:

*Senais laikais gyveno žmogus kalvis. Jis buvo įžymus kalvis, tada buvo visur tamsu, buvo naktis ir naktis. Tai šis kalvis nutarė nukalti saulę. Paėmęs blizgančią geležį, kalė kalė ir nukalė per šešerius metus saulę. Tada, užlipęs ant aukščiausios trobos, įmetė į dangų. Tai ir iki šios dienos ji ten tebestovi.*³⁰

Panašių sakmių užrašyta ir Latvijoje (gal net daugiau), kaip kad ši:

Anksčiau tikėta, jog Dievas liepęs kalviui nukalti apvalų skridinį. Kalvis nukalė. Tada Dievas nuspalvino tą apvalų skridinį aukso spalva ir pakabino danguje. Taip atsirado saulė.³¹

Tik čia kalvis tėra Dievo užsakymo vykdytojas, o lietuviškoje sakmėje Teliavelio-Kalvelio mitas ataidi beveik pažodžiui, išskyrus,

26 Laurinkienė 2019a: 56; 2019b: 100; Beresnevičius 2004: 142.

27 Laurinkienė 2019a: 54; Laurinkienė 2002: 91; MHM II: 21, 420; Kowalik 2004: 319-320.

28 Kowalik 2004: 320.

29 Laurinkienė 2019b: 105.

30 Laurinkienė 2002: 90; Razauskas 2012b: 21.

31 Laurinkienė 2002: 90t; Laurinkienė 2019b: 92; Razauskas 2012b: 21.

Hefaisto kalvė, bareljefas, II a. pr. Kr.

suprantama, prarastą kalvio dieviškumą ir atsiradusią „gyvenimišką prozą“ – saulę dangun įmestą pasilypėjus „ant aukščiausios trobos“.

Saulės nukalimo mito atspindžiai atpažįstami kalėdinėse dainose, kur minimi ant devyniaragio elnio ragų „aukso kupką“, „aukso žiedą“ ar „aukso vainiką“ – aiškų saulės simbolį kalantys kalveliai³².

Kalvio darbą neišvengiamai mena ir kai kurie tautosakoje minimi Saulės atributai: variniai arba geležiniai ratai, misinginiai (žalvariniai) bateliai, nekalbant apie pačią Saulei būdingą palyginimą su ratu ir siejimą su metalais, ypač auksu ir variu³³. Latvių dainose dangaus kalviai kala Saulės dukrai nuotakos atributus – auksinį kraičio skrynios dangtį ir vėlgi žiedą, vainiką, o jaunikiui Dievo sūnui – diržą (juosint irgi apskritimas) ir kardą³⁴.

DANGAUS KALVIS IR PERKŪNAS

XIII a. šaltinyje Teliavelio-Kalvelio buveinė ne-nurodyta, bet aišku, kad savo žygdarbio metu jis danguje nebuves, nes „įmetė saulę į dangų“. O tautosakoje kalvį užtinkame ir danguje: pavyzdžiui, pasakose, kuriose Dievas paima kalvį dangopi už tai, kad išvaikė velnius iš peklos, arba į

32 Daugiau žr. Razauskas 2012b: 22.

33 Laurinkienė 2019a: 52; Razauskas 2012b: 20.

34 ME II: 213.

dangų jis priimamas sargu nuo velnių³⁵. Dainose esama užuominos apie Saulės brolių kalvį, nukalsiantį jai tilčių³⁶. Dangaus kalviai minimi ir pasakose apie žmogaus (kvailio) ir velnio varžybas, kas aukščiau išmes geležinį kūjį ar lazda: velnias išmeta labai aukštai, o žmogus delsia, sakydamas, kad laukia artėjančio debesies, ant kurio jo brolis kalvis kala, kad jam dovanų užmestų, arba tasai brolis kalvis (arba šventas Petras) pristigo geležies, tad jam labai pravers³⁷. Kitąsyk trys broliai kalviai kala audros debesyje esančioje kalvėje³⁸.

Audros debesies savaime susieja šį dangaus kalvį su Perkūnu. O ir kalvio smūgiai į priekalą primena Perkūno trenksmus. Tautosakoje aiškiai pasakoma, kad *Perkūno trenksmas kyla iš kalvio, danguje kaustančio arklius*³⁹. Ir pats Perkūnas vadinamas Akmeniniu kalviu ar Kalviu Brūzguliu: *Kalvis Brūzgulis iš patrankų velnius šaudo; Perkūnas – tai senas kalvis. Jam Dievas pavedė daryti šovinius ir šaudyti velnius*⁴⁰. Latvių mįslės „Kalvis kalė danguje, žarijos biro Dauguvon“ įminimas – Perkūnas ir žaibas⁴¹. Taigi kalvio kalamos geležies garsas, tyškančios į šalis kibirkštys – tai dangiškojo griaustinio ir žaibo analogijos, atitinkančios dėsni: kaip žemėje, taip ir danguje.

Kūjis – irgi bendras Perkūno ir kalvio atributas. Pasak Balio Buračo, liaudyje sakoma, kad „Perkūnas kalvis turįs didelį kūjį ir kai juomi kaląs, girdisi griausmas ir matyti šviečią žaibai“⁴². Arba: *Perkūnas – senukas vėšas su kūju*; arba štai keiksmas: *Kad tu Perkūno kūju būtum užmuštas!*⁴³ Griausmo ir žaibų kilmė aiškinta ir kitaip, pavyzdžiui, Perkūnas danguje važiuojąs geležiniais ratais per geležinį tiltą, tai ir lekią ugnys⁴⁴. Geležiniai ratai, geležinis tiltas – neabejotinai kalvio darbas, tad juos danguje turėjo nukalti kažkokie kalviai, gal net pats Perkūnas. Žinoma, kad ir velnias, ir raganos bijo geležies (ir ne tik Lietuvoje)⁴⁵, o kitais atvejais – joje nuo Perkūno šūvių slapstosi⁴⁶. Tad kyla mintis, kad peklos gyventojams pražūtinga

tik dangiškoji, Perkūno kalta geležis, o požeminė, iš balų rūdos gaunama, jiems priklauso.

Svarbus Perkūno užsiėmimas – velnių mušimas – kartais irgi susijęs su kalvyste: *Perkūnas – tai senas kalvis. Jam Dievas pavedė daryti šovinius ir šaudyti velnius*; griaudžiant buvo sakoma: *Kalvis Brūzgulis iš patrankų velnius šaudo*⁴⁷. Kaip matysime, velnius kartais atitalžo ir tautosakos kalvis.

Dar vienas Perkūno ir kalvio panašumas – išorinis, jų abiejų išvaizda. Tautosakoje Perkūnas vaizduojamas senyvas, bet stiprus, galingas aukštas rudabarzdis arba varine barzda vyras, veiklus, energingas ir rūstus⁴⁸. O kaimų kalviai irgi pasižymėjo stotu bei jėga, reikalinga sunkiam darbui. Be to, tautosakoje kartais minimi ne vienas, o keli perkūnai (3, 4, 5, 7 ar net 9), ir kai jų būna 7, paskutinysis septintasis kartais vaizduojamas raišas ir ypač piktas, ir žaibo ugnį jis išskelia savo trumpesne koja spirdamas⁴⁹. Pastarasis vaizdinys labai jau primena iš dangiškojo Olimpo nutrenktą graikų ugnies dievą kalvį Hefaistą, jau gimusį abiem kojomis raišą, o paskui kalusį griausmavaldžiui Dzeusui jo ginklus⁵⁰.

Perkūno, kaip kalvio, įvaizdis mus pasiekė iš XIX a. pabaigos–XX a. užrašymų, kurių negalima savavališkai perkelti į tolimą praeitį. O ir minėtieji XIII–XVI a. rašytinių šaltinių Teliavelis, Vulkanas bei Kriukis netapatinami su Perkūnu. Tik Vladimiras Toporovas, remdamasis tikėtina skandinavų mitine analogija su Toro palydovu Tjalfiu, spėja Teliavelį galėjus būti Perkūno pagalbininku⁵¹. Tad visai įmanoma, kad ir anų laikų lietuvių Perkūno įrankius – kūjį, kirvį, kalaviją – bus nukalęs ne kas kitas, o Kalvelis-Teliavelis. Jei anais laikais kalvis tikrai buvo suvokiamas kaip Perkūno pagalbininkas, tai ši jo ypatybė, nykstant senosios religijos vaizdiniam, galėjo susiliesti su itin gyvybingu Perkūnu.

KALVIS IR VELNIJA

Tautosakoje esama gana daug siužetų apie kalvio ir velnio santykius, tačiau pasakojimą apie tai vėl tenka pradėti nuo Teliavelio „bylos“.

Kai kurie tyrinėtojai jį gretina su velniu. Antai N. Vėlius, remdamasis galimomis Teliavelio

35 Senvaitytė-Kietienė 1998: 18–19.

36 Razauskas 2012b: 20.

37 Razauskas 2012a: 17; Senvaitytė-Kietienė 1998: 19; Laurinkienė 2002: 96; Jasiūnaitė 2010: 132.

38 Vaitkevičiai 2001: 320.

39 Laurinkienė 1996: 53; Senvaitytė-Kietienė 1998: 19.

40 Laurinkienė 1996: 53; 2019: 43, 48, 53; Razauskas 2012a: 18; Senvaitytė-Kietienė 1998: 19; Jasiūnaitė 2010: 132.

41 Razauskas 2012a: 17–18; Šmitas 2004: 35.

42 Buračas 1996: 31–32.

43 Vaitkevičiai 2001: 320; Jasiūnaitė 2010: 113.

44 Laurinkienė 1996: 102–103; Balys 2000: 72.

45 Jasiūnaitė 2010: 122.

46 Balys 1998: 66, Nr. 670.

47 Laurinkienė 1996: 53; Razauskas 2012a: 18; Senvaitytė-Kietienė 1998: 19; Jasiūnaitė 2010: 132.

48 ME II: 289; Balys 2000: 72.

49 ME II: 290; Laurinkienė 1996: 170.

50 MHM I: 299.

51 Toporov 1970: 537.

vardo etimologijomis, jį sieja su žeme, požemiu ir supranta kaip „žemės velnią“ (*tel-* ‘žemė’ ir *vel-* ‘valdytojas’ ar tiesiog ‘velnias’). Juolab kad panašiai skamba ir tokią reikšmę (‘požeminis’) turi prūsų dievo Patolo, ar Patulo, vardas. Pasak tyrėjo, sąsajos su žeme bei požemiu bus nulėmusios ir Teliavelio vietą panteone: kai jis minimas po Nunadievio, tai gal sudaro su juo porą ir globoja religinę-maginę sritį, o kai (Malalos kronikoje) atsiduria dievų sąrašo pabaigoje, tai gal priešprieša Nunadieviui – šis atstoja Dievą ir siejasi su dangumi bei šviesa, tuomet Teliavelis – su tamsa, požemiu ir (požeminiais) vandenimis⁵². A. J. Greimui Teliavelis iš prigimties irgi artimas velniui – Teliavelis paliudytas keliais amžiais anksčiau už Velnią, ar Veliną (rašytiniuose šaltiniuose pasirodanti tik XVI–XVII a.), ir jo chtoniškumą esą patvirtina Dluogošas, pavadinęs jį Vulkanu. Ir kalvystę Teliavelis paveldėjęs iš Velino – esą tuomet, kai keitėsi ginklavimosi technologijos ir iškilo karių luomo vaidmuo⁵³. Galima pridurti, kad XIII a. – tai Lietuvos valstybės susikūrimo laikotarpis, todėl suprantama, kad su geležimi ir ginklais susijęs dievas kalvis tuomet turėjo būti svarbus. Pasak A. J. Greimo, tautosakoje Perkūno karinė veikla nežymi, jis tik muša velnius ir jų pramanytą geležį, tėra dieviškosios pasaulio tvarkos palaikytojas bei atmosferos reiškinių valdytojas, o už geležį, vadinasi, ir už ginklus atsakingas velnias kariams kur kas artimesnis⁵⁴.

Teliavelio, kaip žemės ir požemio dievybės, naudai liudija ir kitų tautų mitinių kalvių analogijos. Visų pirma tai kalnų gilumoje gyvenę visokių stebuklingų daiktų ir nepaprastų ginklų kūrėjai – hetitų dievas Hašamilis, jau minėtas graikų Hefaistas ir romėnų Vulkanas, nukalę dievams daugelį jų atributų bei ginklų, Suomijos karelių Ilmarinas, kalęs pelkėje ir susijęs su tamsos karalyste Pahoja, kabardinų Tlepšas, dirbęs oloje didelio miško pakraštyje, germanų Velundas – požemio gyventojų elfų valdovas⁵⁵. Chtoniškos prigimties ir kartvelų mitinis kalvis Pirkušis, kurio vardas skaitomas kaip „liepsnojantis ugnimi“⁵⁶. Be dievų, kalviais dirbo ir žemesnės mitinės būtybės: „Eneidoje“ (VIII.416–430) geležį kala Hefaisto padėjėjai kiklopai, uoloje užsidarę⁵⁷. Išmanūs įvairių amatų bei kalvystės meistrai buvę ir

germanų požemiuose, olose bei miškuose gyvenę nykštukai elfai bei dvergai, irgi nukalę dievams visokių brangių daiktų (Odinui – žiedą ir ietį, Torui – kūjį, Frėjai – vėrinį ir kt.)⁵⁸.

Senajo pasaulio mitinių kalvių įkurdinimas po žeme, pelkėse arba kalnų olose nėra atsitiktinis, nes čia glūdi ir pirminė kalvystės žaliava – geležies rūda. Lietuvių ir latvių tautosakoje velnių buveinė sutampa su vietinės rūdos telkinių vieta – pelkėmis. Kitąsyk (kaip pasakoje „Apie kalvį“⁵⁹) velnio buveinė gali būti ir kalno gilumoje, įėjimas į jo požemines valdas – po kelmu ar dideliu akmeniu. Svarbu, kad ir pats žodis *pragaras* turi dvejopas sąsajas: viena – su *pragarme* vėlgi nurodo į požemį, o kita – su tokiais žodžiais kaip *pragarėti*, *pragaruoti*, *garas* mena degimą (tarp kitų kalbų atitikmenų plg. rusų *зопеть* ‘degti’)⁶⁰. Sunku pasakyti, kokį poveikį tautosakos pragaro vaizdiniais galėjo padaryti bažnytinė dailė, tačiau, pasak N. Vėliaus, seną požeminės ugnies kilmę liudija etiologinės lietuvių ir latvių sakmės, kuriose ugnis žemėje išvis atsiranda iš pragaro. Antai sakoma, kad senovėje ugnį turėjo ir saugojo tik velniai, ugnį iš velnio pragare pavagia ir žmonėms atneša voras arba kregždė ir pan., ir tai turi gausybę analogijų plačiai pasaulyje⁶¹. Taigi, be dangiškosios ugnies – mitinio kalvio padirbtos Saulės ir Perkūno skeliamų žaibų, būta ir požeminės, velnio valdžioje buvusios ugnies (kituose kraštuose ji kartais išsiveržia pro ugnikalnius), todėl ir kalvis gali būti ne tik dangiškas, bet ir pragariškas, velniškas.

Esama pasakų ir sakmių, kuriose pragaras tiesiog primena kalvę, o velnias vaizduojamas kalviu, kuris, pavyzdžiui, mušdamas kūju priekalą nukala vis naujų velniukų⁶². Apie apsukrų, sukta žmogų būdavo pasakoma, esą *tas velnių apkaustytas*⁶³. Kitąsyk velniai yra patys pirmieji kalviai, iš kurių ir žmonės išmoksta kalvystės, kaip antai 1937 m. Veiviržėnuose užrašytoje sakmėje: *Seniau ant žemės kalviais tebuvo tik pragaro kipšai. Žmonės galėjo vartoti kūjį ir replės, galėjo šį tą padaryti, bet suvirinti geležį galėjo tik velniai.*⁶⁴ Arba gudrus žemaitis stoja gizeliu pas kalvį velnią ir žiūrėdamas, kaip jis dirba, išmoksta suvirinti geležį,

52 Vėlius 1987: 207; BRMŠ I: 258.

53 Greimas 1990: 349, 419–420.

54 Greimas 1990: 418–419.

55 MHM II: 299; Laurinkienė 2002: 99.

56 ME II: 76.

57 Žr. MHM I: 299; Razauskas 2004: 101.

58 MHM I: 307, 623, 616; Vėlius 1987: 206.

59 SV: 163–165.

60 Razauskas 2011: 105.

61 Žr. Vėlius 1987: 205; KKA: 81; Šmitas 2004: 183; Razauskas 2011: 102–104.

62 Senvaitytė-Kietienė 1998: 16–17; Greimas 1990: 144.

63 Greimas 1990: 144.

64 Vėlius 1987: 205; Razauskas 2004: 104.

o velniai išsikrausto pragaran, nes žmonės išmokę daryti tai, ką anksčiau tik jie vieni temokėję. Šios sakmės variantuose konkrečiai pasakoma, kaip kalvis išgauna geležies suvirinimo paslaptį. Štai kad ir Dusetose užrašytame:

*Gyveno kitąkart kalvis prie kelio. Vienąkart at-
eina toks panašus į žmogų, atsineša drebnų pa-
galiukų geležies ir prašo: „Padaryk man replės“. Tai tas kalvis jam ir sako: „Tai ką tu čia atsi-
nešei? Čia tik į mėšlyną išmesti tokie drebnučiai
kąsneliai.“ „A, reikia juos suvirinti“, – atsako
velnias. „Tai kaip aš juos suvirinsiu?“ „Rei-
kia, – sako, – smėlio sausaus. Kai pradeda ge-
ležis virt, tai tada reikia bert sausu smėliu, tai
tada ana ir sulimpa.“ Kalvis pamėgino, bet jam
nieko neišėjo. Tada paėmė velnias, kalvis žiūri,
kaip matant ir suvirino tą geležį ir smėlį vis bėrė
ir bėrė. Nu ir nuo to laiko visi kalviai taip pradėjo
daryti ir geležį suvirino.⁶⁵*

Kitoje sakmėje kalvis už geležies suvirinimo pamoką pažada atiduoti velniui dūšią, o išgavęs paslaptį, dūšios paimti atėjusį velnią apgauna:

*„Aš tau dūšią ataduosiu, kai nuo eglų šičkas
nubyrės.“ Kalviai i dabar visi virina geležį, o
velnias laukia jų, kadu byrės šičkas nuo eglų.
Kalai bus šičkas un eglų, tatai velnias negaus nei
vienos dūšias kalvia.⁶⁶*

Iš šių ir daugelio kitų pavyzdžių matyti, kad velnias ir žmogus kalvis yra kolegos, tik velnias, kaip senesnis ir išmanesnis meistras, yra technologijos subtilybių žinovas, kurį žmogus kalvis vis dėlto aplenkia gudrumu.

Velnio ir kalvio santykiai tautosakoje ne visada taikūs, gan dažnai kalvis tampa velnio priešu (tokių pasakų Lietuvoje užrašyta apie 400)⁶⁷. Pavyzdžiui, kalvis gnaibo velnią įkaitintomis žnyplėmis tol, kol šis grįžta pragaran, arba kipšą prikala prie durų; arba kalvis išlaužia pragaro duris, ir persigandę velniai išsilaksto *po svieta*, todėl žmonėms nebesivaidena, o tik po balas valkiojasi. Tačiau dažniausiai kalvis sudoroja velnią pagal geležies apdirbimo taisykles, t. y. elgiasi su juo kaip su metalo žaliava: velnias sudeginamas, suplojamas, kūju sukalamas į miltus (kurie pavirsta šikšnosparniais). Pasak V. ir D. Vaitkevičių, šiame kalvio poelgyje atsiskleidžia kalvystės maginė galia, nes „geležis užgrūdinama ir transformuojama, o velnias, neišlaikęs išbandymo, sužalojamas arba

sunaikinamas. Tai rodo, kad kalvystės procesas turi ypatingą mitinę prasmę, eliminuojančią velnio maginę kompetenciją“ (o velnių pavertimas šikšnosparniais dargi siejasi su pomirtiniu pasauliu ir reinkarnacija)⁶⁸.

Ryšius su magija bei kitus kalvio portreto atspalvius atskleidžia pasakos apie kalvio ir velnio bendrą veiklą atjauninant žmones. Jose kalvis tyčiojasi iš kalvėje pakabinto velnio atvaizdo, tad šis neapsikentęs tokios gėdos, paprašo jo nebesišaipyti ir mainais pasiūlo išmokyti atjauninti žmones, pats prie šio darbo stodamas gizeliu. Veiksmas vėlgi analogiškas metalo apdirbimui: senas žmogus dedamas į ugninį žaizdrą, ten kaitinamas rėkia ir miršta, jo kūno gabalai metami į kubilą su vandeniu arba velnias juos aplaisto vandeniu, ir tasai atgyja jaunuoliu. Bet pačiam kalviui be velnio pagalbos šis darbas nepavyksta – žmonės nebeatgyja, ir tik kipšo dėka kalvis išsisuka nuo bausmės⁶⁹.

Šios pasakos kalvio portretui svarbios keletu aspektų. Pasak D. Senvaitytės-Kietienės, jau pats velnio atvaizdo turėjimas akivaizdžiai rodo kalvį turėjus su juo reikalų, bent jau jį mačius⁷⁰. Kalvio išskirtinumas šiuo atžvilgiu matyti palyginus su pasaka „Velnio paveikslas“, kuri pamatę ponas ir visi jo svečiai miršta⁷¹. O kalvis tokios lemties išvengia. Turbūt tikėtina, kad velnią kalviai bus matę jo požeminėse valdose, kur buvo kasama balų rūda ir iš kur išgautas pats kalvystės amatas.

Kita vertus, paaiškėja, jog kalvis, nors ir sugeba velnią pergudrauti, be jo pagalbos maginio atjauninimo atlikti negali, tad yra tik velnio „bendradarbis“, bet ne visavertis tokio amato paveldėtojas.

Svarbi atjauninimo ypatybė yra susijusi su kalvio žaizdro simbolika. Dainiaus Razausko tyrimų dėka paaiškėja, jog kalvio žaizdras plačiai pasaulyje laikytas kalvystės dirbinio „gimda“ (kaip ir duonkepė – duonos bei puodžiaus krosnis – keramikos dirbinio), o pati gamyba prilygo „gimdymui“. Ir pats žodis *gaminti* yra tiesiog bendrašaknis su *gimti*: iš esmės *gaminti* reiškia daryti, kad kas *gimtu*⁷². Tad velnio padedamas kalvis žaizdre žmogų iš naujo „atgimdo“ – suteikia jam naują kūną. „Gimdymą“ kalvės žaizdre tiesiogiai

65 Senvaitytė-Kietienė 1998: 16; Senvaitytė 2005: 35; kitą var. žr. KAA: 160.

66 Laurinkienė 2002: 98.

67 Vėlius 1987: 123.

68 Vaitkevičiai 2001: 319.

69 Vėlius 1987: 205, 221; Vaitkevičiai 2001: 321–322; Razauskas 2011: 281; 2012a: 12; Senvaitytė-Kietienė 1998: 17 ir kt.

70 Senvaitytė-Kietienė 1998: 17.

71 SV: 143–144.

72 Razauskas 2011: 260, 264; Razauskas 2012a: 9.

mena latvių pasakų bevaikis kalvis, nusikalęs sau nepaprastą geležinį vaiką, kuris vos gimęs jau yra kalvis, taip pat atitinkami kalvystės metaforomis pagrįsti lietuvių posakiai, pavyzdžiui: *Jau atkalta, atkalta mamutė* ‘panaši į mamą’ ir kt.⁷³

Minėtąjį atjauninimą D. Razauskas interpretuoja ir kaip iniciacijos užuominą, nes antai ir šamano iniciacija kartais įsivaizduojama kaip perkalimas ir grūdinimas kalvio žaizdre. Iniciaciją primena ir lietuvių pasaka, kurioje žmogaus vaikui velnio mėtomi į ugnį tol, kol įgyja žinojimą ir tampa už patį velnią „mandresni“⁷⁴. Sąsajas su iniciacija tiesiogiai patvirtina jaunuolių priėmimas į bernus, taigi į subrendusius vyrus, Salose (Dusetų r.) vykęs būtent kalvėje⁷⁵.

Kitose pasakose apie kalvio sandorį su velniu kalviui nugalėti velnius padeda dangaus atstovai – Dievas ir šv. Petras. Antai skursdamas (prasigėręs) kalvis pasirašo sutartį su velniu ir prasigyvena, tačiau jam neramu dėl velniui užrašytos sielos. Kartą nakvynės arba arklių pakaustyti užsukę ponai (Dievas arba šv. Petras, arba abu, arba trys vyrai, iš kurių vienas – šv. Petras) kalviui už darbą atsilygina jo pageidautais stebuklingais daiktais: kėde, nuo kurios niekas be kalvio leidimo negalėtų pakilti; krepšiu vinių, į kurį ranką įkišęs niekas be kalvio leidimo nebeištrauktų; ir obelimi, iš kurios išlipti ar nuo kurios atlipti galima būtų tik kalviui leidus. Šie daiktai ir padeda kalviui įveikti paeiliui tris dūšios atėjusius velnius – kalvio primušti jie galiausiai nugarma pragaran ir palieka jį ramybėje⁷⁶.

Įdomu tai, kad graikų mitologijoje esama panašaus epizodo su kėde, kurią ir pagaminęs pats dieviškasis kalvis: norėdamas atkeršyti motinai Herai, dėl jo „nederamos“ išvaizdos išmetusiai jį iš Olimpo, Hefaistas nukala puošnų krėslą, kuriam šį tampa įkalinta tol, kol jis pats ją išlaisvina⁷⁷.

Daugelyje tradicijų kalviai ir patys yra susiję su magija, kartais net prilyginami šamanams ar mitiniams karaliams ir gerbiami kaip „ugnies valdovai“⁷⁸. Jakutų kalvis ir šamanas laikyti kraujo broliais (o šamanas šiaip jau – požemių valdovo

kalvio Erliko sūnus)⁷⁹. Pasak Džozefo Kempbelo (Joseph Campbell), ir budizme „kalviai laikyti burtininkais, didelę galią turinčiais žmonėmis, galinčiais akmenį paversti metalu“⁸⁰.

Pažymėtini ir kai kurie bendri kalvio ir velnio išvaizdos bruožai. Vienas iš velnio būdingų požymių – raišumas, o tautosakoje kalvis, užmynęs jo nugalėto velnio dantį, kartais tampa raišu⁸¹. Šlubas ir skandinavų mitinis kalvis Velundas. Kitas būdingas velnio požymis – juodumas. Be daugybės kitų eufemizmų (kaip *raistinis*, *balinis*, *šlubis*), jis ir *juodasis* ar *juodasis ponulis*; priežodžiai byloja: *Visi velniai juodi* arba *Visi velniai juodi, nė vieno nėra balto* ir pan.⁸² Ir vienas iš įprastų latviškų velnio vardų *jods* atitinka lietuvių žodį *juodas*⁸³.

TARPININKAS TARP PASAULIŲ

Taigi tautosakoje kalvis gali būti ir dangiškas, dieviškas, ir velniškas. Kai kuriose pasakose kalvis patenka į dangų po mirties – arba jis priimamas kad gintų nuo velnių, arba kad likęs nepriimtas neišvaikytų velnių iš pragaro, kurie išsilakstę žemėje pridarytų daug žalos. Kitose kalvis kaip tik dėl jo ryšių su velniais danguje nėra pageidaujamas⁸⁴. O pragaran jo nebeįsileidžia velniai. Taigi jis lieka tarpinėje erdvėje tarp dangaus ir pragaro; N. Laurinkienės žodžiais tariant, kalvis „gali pabuvoti visose trijose mitinio pasaulio zonose: požemyje, danguje ir vidurinėje sferoje – tarp dangaus ir pragaro“⁸⁵.

Tokią pomirtinę kalvio būklę pabrėžia ir liaudiški apibūdinimai: *Anas vaikščioja po sviety ir vaikščioja. Jam niekur nėra daikto*, t. y. vietos; arba jis *stovi viena koja žemėj, o kita danguj*, taigi yra tarpininkas tarp dviejų pasaulių, o kartu ir tarp jiems atstovaujančių dievybių – Dievo arba Perkūno ir velnio⁸⁶. Pažymėtina N. Vėlius nuomonė, kad ir pats „velnias iš seno galėjo būti įsivaizduojamas kaip tarpininkas (mediatorius) tarp priešingų sferų, objektų ar reiškinių“⁸⁷. Tarpininko požymių turi ir senovės graikų Hefaistas, išmestas iš Olimpo (dangaus), dirbęs kalviu požemyje (kalno

73 Razauskas 2011: 267, 271, 278; Razauskas 2012a: 10.

74 Razauskas 2011: 278–279; Razauskas 2012a: 13–14.

75 Puzinas, Mažiulis 1958: 364.

76 Senvaitytė-Kietienė 1998: 18; taip pat žr. Basanavičius 2003: 117–124. Pasakų apie kalvio ir velnio sutartis Lietuvoje esama gana daug – iki XX a. antros pusės užrašyta 186, Latvijoje – 110, daug mažiau slavų ir kitų Europos tautų kraštuose (Basanavičius 2003: 388).

77 MHM I: 299; Kunas 1984: 54.

78 Eliade 1993: 74, 76.

79 Razauskas 2011: 273, 278.

80 Kempbelas 2019: 84.

81 Greimas 1990: 414–415.

82 Vėlius 1987: 33, 35, 39, 43–44.

83 ME II: 230.

84 Žr. Senvaitytė-Kietienė 1998: 18.

85 Laurinkienė 2002: 98.

86 Vaitkevičiai 2001: 320–321.

87 Vėlius 1987: 46.

viduje) ir galiausiai vėl sugrįžęs į Olimpą – ir tuo sujungęs savyje dievišką ir demonišką prigimtį⁸⁸.

Todėl nieko nuostabaus, kad ne kas kitas, o kalvis pasakose išvaduoja vėles iš pragaro ir nugabena jas į dangų. D. ir V. Vaitkevičių manymu, kalvis ir nugali pragaro Velnią ne dėl valdžios, o dėl vėlių, kad jas išvaduočiau ir perkeltų iš apačios (požemio) į viršų (į dangų)⁸⁹. O šiuo savo žygdarbiu jis kone prilygsta pačiam krikščioniškajam Kristui, nužengusiam į pragarą ir ten išgriovusiam „varinius vartus“ bei „geležinius stulpus“, nuvertusiam nuo sosto šėtoną ir iš pragaro rojun išvedusiam teisuolius (Lk 23, 43).

Kadangi krosnis susisiečia su pragaru (per ją iš pragaro išlenda velniai) ir su dangumi (per krosnies kaminą iškeliauja ir atvyksta vėlės bei kai kurios mitinės būtybės, kaip aitvaras, raganos ir kt.)⁹⁰, o kalvio amatas irgi neatsiejamas nuo krosnies – kalvės žaizdro, tai kyla klausimas, ar negalėtų būti ryšio tarp šios krosnies ypatybės ir kalvio kaip tarpininko tarp dangaus ir pragaro. Nors kontekstai abiem atvejais gerokai skiriasi, ir nėra duomenų, kad kalvis tarp pasaulių keliautų per savo krosnį – žaizdrą⁹¹.

SUMANUSIS KALVIS

Tautosakos kalvio portretą sudaro ne tik santykiai su dangumi ir požemiu – jis dar spalvingesnis. Dėl vieno iš atspalvių grįžkime prie pasakos apie žmonių jauninimą. Esama jos varianto, kuriame jauninantis kalvis pavadinamas gydytoju, ir padeda jam ne velnias, o senelis elgeta, kurį D. Senvaitytė-Kietienė interpretuoja kaip Dievą⁹². Kalvis ir čia be antgamtinės pagalbos, žinoma, negali užduoties atlikti. O juk nuo seniausių laikų gydymas ir sveikata priklausė nuo aukštesnių jėgų, ir netgi šiandien, sunkiai susirgus, nesulaukiant vaikų ar ištikus kitai negandai, maldomis ir aukomis prašoma Dievo, Jėzaus Kristaus, Švč. Mergelės Marijos ar šventųjų pagalbos ir guodžiamasi tuo, kad *viskas Dievo valioje*. Betgi nereikia nuvertinti ir velnio, nes pasakose kartais gydo ir jis (pavyzdžiui, išgydo aklumą, priklausantį velnio sferai), o, pasak N. Vėliaus, gydytojo profesija jam netgi įprasta⁹³. Atjauninimas – irgi gydymas, tik savitas, magiškas, tačiau gydymas ir šiaip ilgą laiką buvo

neatskiriamas nuo magijos, kaip tradicinės gydymo priemonės (žolelės, užkalbėjimai ir kt.). Be to, žmogaus sveikata *grūdinama* pagal geležies grūdimo kalvėje pavyzdį (įkaitusią merkiant į šaltą vandenį)⁹⁴. O čia ir atitinkamos tradicinės pirties procedūros. Betgi tautosakoje pirtys – velnio ir laumių mėgstama vieta. Pirtyse vykdavo merginų iniciacijos (prisiminkime: vaikinų – kalvėje). Pirtis ir kalvė kartais net ir statytos po vienu stogu: pavyzdžiui, molinė kalvė ir jos gale pridurta iš molio drėbta pirtis Petro Užos sodyboje (Laučių k., Viešintų sen.)⁹⁵; kalvės pastogėje pirtys būdavo įrengiamos Žemaitijoje (vienas toks statinys yra atkeltas į Liaudies buities muziejų Rumšiškėse). Šiuo atžvilgiu paminėtina D. Senvaitytės-Kietienės mintis, jog kalvė galėjusi būti ir gydomųjų apeigų vieta – taip, pavyzdžiui, yra buvę kai kur Afrikoje, kur tikėta, kad „iš dumplių išeinantis oras gali išvalyti blogį ir ilgam išsaugoti sveikatą <...> arba išgydyti moteris nuo nevaisingumo. <...> Geležiai taip pat buvo teikiama ypatinga reikšmė – ji atsiranda kalvio žaizdre veikiant dangiškosios ir žemiškosios kilmės jėgoms (rūdai ir ugniai), todėl turi didelės galios“, kurią kaip tik ir įvaldo kalviai⁹⁶. Netiesiogiai kalvio, kaip gydytojo, vaidmenį galima įžvelgti ir lietuvių sakmėje apie du brolius vėjus, iš kurių vienas „jau seniai sergąs galvos skaudėjimu. Jam [kalviai] sukėlę galvą geležiniais lankais ir jis dabar jau nepučia. Jeigu tik pūsteltų, tai tuojau lankai nukristų, ir jis numirtų.“⁹⁷ Užtat neabejotinai su gydymu yra susijęs visoje Europoje (ir Lietuvoje) viduramžiais ir vėliau paplitęs reiškinys – odontologinė kalvio pagalba, mat būtent kalviai replėmis ištraukdavo žmonėms skaudančius dantis (apie tokias procedūras realiame gyvenime bus kalbama straipsnio tęsinyje).

Kalvių ryšys su medicina mūsų tautosakoje nėra išskirtinis, vienokiu ar kitokiu pavidalu jis užtinkamas ir kitų tautų tradicijose. Antai osetinų nartų epo kalvis Kurdalagonas karžygius apkausto metalu taip, kad visai apsaugo nuo sužeidimų; manyta, kad ir pats kalvis nesužeidžiamas⁹⁸. Kaip minėtoje lietuvių sakmėje kalviai sukėlę vėjų galvas, ne vienos Kaukazo tautos mitologijoje dievai kalviai geležimi apkausto didvyrių galvas (pavyzdžiui, abchazų kalvis Ainarižija geležiniu lanku ir variniais lopais „užtaiso“ mūšyje perskeltą kario kiaušą)⁹⁹. O vienoje ukrainiečių

88 MHM I: 299.

89 Vaitkevičiai 2001: 321.

90 Razauskas 2011: 94–113, 134–165.

91 Už šį patikslinimą dėkoju dr. Dainiui Razauskui.

92 Senvaitytė-Kietienė 1998: 17.

93 Vėlius 1987: 221, 222.

94 Razauskas 2011: 278–279.

95 Pateikėjas Tautvilis Uža, g. 1946 m., u. 2020 m. rugpjūtį.

96 Senvaitytė-Kietienė 1998: 17.

97 Razauskas 2004: 106.

98 MHM II: 21.

99 ME II: 66; Razauskas 2004: 105.

sakmėje užtinkame ir vėją užkaustyta burna – idant liautųsi pūtęs¹⁰⁰.

Daugeliui žinomos pasakos apie vilką, laumę, raganą ir kitus, kuriems kalvis, jų prašymu, yra paploninęs liežuvį, kad jie galėtų apgauti būsimas savo aukas ne savu balsu. D. Senvaitytė-Kietienė spėja, jog taip pasireiškia kalvio gebėjimas pataisyti senus daiktus¹⁰¹. Tačiau liežuvis – ne „senas daiktas“, kurį reikėtų „pataisyti“, ir tai netgi ne kokia liežuvio trauma, kurią reikėtų pagydyti. Paploninti liežuvį kartais prašo pati antgamtinėmis galiomis apdovanota laumė ragana¹⁰², vadinasi, šiuo atveju kalvis padaro tai, ko negali net ji. Be to, būtina turėti omenyje, kad liežuvis čia tėra metafora – balso metafora, kurį iš tikrųjų ir prašoma paploninti. Pasak D. Razausko, „plonas liežuvis“ – įvaizdis, kuris reiškia gebėjimą gražiai kalbėti ir mena poeziją bei archajinę poetinę kalbą¹⁰³. Šio tipo pasakose Bebenčiuko mama ir ją mėgdžiojanti ragana arba ožka ir ją mėgdžiojantis vilkas ožiukus paprastai šaukia išties poetiškais žodžiais, juos išdainuodamas, pavyzdžiui: *Atidaraite, vaikeliai, atidaraite. / Pilni rageliai žalio šieno, / Pilni speneliai balto pieno*¹⁰⁴. Beje, šioje pasakoje ožka susigrąžina vilko prarytus vaikus *karštomis replėmis* suspaudusi jam liežuvį, kuris dėl to ir nutrūksta. Tad vienu kalvio įrankiu vilko liežuvis (balsas) buvo paplonintas, o kitu kalvio įrankiu už bausmę – visai nutrauktas (atimta kalbos dovana).

Kalvis apskritai susijęs su kūryba – ne tik tiesiogine, bet ir išplėstine prasme. Kaip pats lietuvių žodis *kurti* reiškia ir ‘degti ugnį’, ir šiaip bet ką kurti, daryti (iškalbinga, kad ir minėto osetinų mitinio kalvio Kurdalagono vardo pirmasis dėmuo *kurd* ‘kalvis’, ir rusų žodis *корчуй* ‘kalvis’ yra lietuvių *kurti* atitikmenys)¹⁰⁵. Tuo kalvis vėlgi artimas ir Dievui kūrėjui, ir visų galų meistriui velniui, kuris, be to, siejamas ir su menais, poezija, muzika. Pasak N. Vėliaus, mūsų tautosakos velnias ypač mėgsta muziką, todėl nėra abejingas muzikantams – dažnai juos kviečiasi savo puotosna, į „velnių veselę“, kartais ir pats muzikuoja, o jam „užgrojus, net visas miškas skamba“; anot tikėjimų, norinčiam išmokti smuiku griežti tereikia vidurnaktį nueiti kryžkelėn ir paprašyti velnio. Ši velnio ypatybė yra archajiška, nes muzika, dainavimas, poezija siejasi su burtais bei magija – bene centrine velnio globos sritimi¹⁰⁶. Velnio

muzikalumas itin pabrėžtas pasakoje „Geležinėlis“, kur sprindžio didumo juodas velniūkštis su batais ir skrybėle, net kai neturi jokio instrumento, vis tiek groja – lūpomis¹⁰⁷. Antikinis pavyzdys – velniui išvaizda, o gal net kilme artimas Panas, mėgęs muzikuoti švilpyne.

Mitologiniai kalvio-kūrėjo, kalvio-mėninko pavyzdžiai geriau žinomi kitose kultūrose – tai minėti germanų nykštukai elfai, be kitų ypatingų daiktų, nukalę ir taurę poezijos medui, senovės indų dievas Višvakarmanas (pažodžiui Visakūrys), dogonų mitinis kalvis ir kiti; kaip menininkas pasižymėjo ir graikų Hefaistas, prikūręs dievams nuostabaus grožio daiktų; meistriškumu jiems nenusileidžia ir mitiniai baltų bei slavų kalviai, galėję nukalti ir žodį, dainą, ir netgi vestuves¹⁰⁸. O lietuviai dar ir šiandien atmena, jog „kiekvienas yra savo likimo kalvis“.

Tautosakoje velnio išmonei priskiriamas dalgis (sakmės žodžiais: *Velns užvis geriausius padargus vartoją. Kad niekur nebuvo žinomi dalgiai ir kiti geri įtaisymai, o jis nors vieną turėjo*; islandų mitologijoje stebuklingą dalgį pjovėjai padovanoja moteris elfė, o elfų būta itin išradingų kalvių), taip pat šakė, žarsteklis, žeberklas ir kai kurie kiti (ypač „naguoti“) geležiniai įrankiai¹⁰⁹. O tai vis kalvystės gaminiai. Dar ir šiandien kai kurie kaimo senoliai technologines naujoves apibūdina kaip „velnio išmislą“, todėl velnią-kalvį pagrįstai galima laikyti visokių naujų technologijų išradėju. Antai Hefaisto kalvėje, be kiklopu, triūsė ir mintimis valdomi jo padirbti „išmanūs“ automatai¹¹⁰. Ar tik ne su velnio nagais būtų galima susieti ir kruopštaus, sumanaus meistro apibūdinimą žodžiu *nagingas*, ir su tuo tiesiogiai susijusius visokius *įnagius*¹¹¹.

Taigi senovės lietuvių mitinis Kalvelis-Te-liavelis, nukalęs saulę, turi platų tarptautinį kontekstą.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Ališauskas 2012 = Vytautas Ališauskas. *Jono Lasickio pasakojimas apie žemaičių dievus*. Vilnius: Aidai, 2012.

Balys 1998 = Jonas Balys. *Raštai*, I. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.

Balys 2000 = Jonas Balys. *Raštai*, II. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000.

107 SŽ: 345–350.

108 MHM II: 21.

109 Jasiūnaitė 2010: 109, 110–111. Nors lietuvių tautosakoje žinomi ir atvejai, kai dalgį žmogui padovanoja Dievas, pavyzdžiui, etiologinėje sakmėje „Dievas dovanoja dalgį“ (MMA: 158).

110 MHM I: 299.

111 Už šį papildymą dėkoju dr. Daivai Vaitkevičienei.

100 Razauskas 2004: 106.

101 Senvaitytė-Kietienė 1998: 17.

102 Pavyzdžiui, GV: 14, 93.

103 Razauskas 2011: 292–293.

104 SŽ: 194; čia pridėtos ir šaukinio gaidos.

105 Razauskas 2011: 288–290.

106 Vėlius 1987: 208–210.

- Balsys 2012 = Rimantas Balsys. Jauja – XVI–XVII a. valstiečių „bažnyčia“. // *Sakralieji kultūros aspektai*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012.
- Basanavičius 2003 = Jonas Basanavičius. *Raštai, I: Straipsniai ir studijos*. Sudarė Leonardas Sauka. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003.
- Beresnevičius 1995 = Gintaras Beresnevičius. *Baltų religinės reformos*. Vilnius: Taura, 1995.
- Beresnevičius 1999 = Gintaras Beresnevičius. Lietuvių religija ir mitologija. // *Mitologijos enciklopedija, II*. Vilnius: Vaga, 1999.
- Beresnevičius 2001 = Gintaras Beresnevičius. *Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas*. Vilnius: Aidai, 2001.
- BRMŠ I = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, I: Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
- BRMŠ II = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, II: XVI amžius*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001.
- Buračas 1996 = Balys Buračas. *Pasakojimai ir padavimai*. Sudarė Albinas Degutis, Vidmantas Jankauskas. Vilnius: Mintis, 1996.
- Eliade 1993 = Mircea Eliade. *Kowale i alchemicy*. Warszawa, 1993.
- Greimas 1990 = Algirdas Julius Greimas. *Tautos atminties paieškant; Apie dievus ir žmones*. Vilnius: Mokslo–Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1990.
- GV = *Gyvasis vanduo: lietuvių liaudies stebuklinės pasakos*. Sudarė Bronislaiva Kerbelytė. Vilnius, 1989.
- Jasiūnaitė 2010 = Birutė Jasiūnaitė. *Šventieji ir nelabieji frazeologijoje ir liaudies kultūroje*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2010.
- KAA = *Kadais ir akmenys augo: Lietuvių etiologinės sakmės*. Sudarė Edita Korzonaitė. Kaunas: Šviesa, 2007.
- Kempbelas 2019 = Džozefas Kempbelas. Kaip suprasti žydų krikščionių dvasinius simbolius. // *Liaudies kultūra*, 2019, Nr. 1.
- Kowalik 2004 = Artur Kowalik. *Kosmologia dawnych slowian*. Krakow: Nomos, 2004.
- Kunas 1984 = Nikolajus Kunas. *Senovės Graikijos mitai ir legendos*. Kaunas: Šviesa, 1984.
- Laurinkienė 1996 = Nijolė Laurinkienė. *Senovės lietuvių dievas Perkūnas: kalboje, tautosakoje, istoriniuose šaltiniuose*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996.
- Laurinkienė 2000 = Nijolė Laurinkienė. Devyniaragio elnio semantikos akcentai. // *Liaudies kultūra*, 2000, Nr. 1.
- Laurinkienė 2002 = Nijolė Laurinkienė. Baltų mitinis kalvis ir jo atitikmenys kitų tautų mitologinėse tradicijose. // *Tautosakos darbai*, t. 17, 2002.
- Laurinkienė 2019a = Nijolė Laurinkienė. Saulės bei metalų kultas ir mitologizuotoji kalvystė: Metalų laikotarpio idėjų atšvaitai baltų religijoje ir mitologijoje. // *Būdas*, 2019, Nr. 5.
- Laurinkienė 2019b = Nijolė Laurinkienė. *Dangus baltų mitiniame pasaulėvaizdyje*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019.
- ME I–II = *Mitologijos enciklopedija, I–II*. Vilnius: Vaga, 1997–1999.
- Narbutas 1992 = Teodoras Narbutas. *Lietuvių tautos istorija, I*. Vilnius: Mintis, 1992.
- Puzinas, Mažiulis 1958 = J. Puzinas, A. Mažiulis. Kalvė. // *Lietuvių enciklopedija, X*. Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1958.
- Razauskas 2004 = Dainius Razauskas. *Vėjūkas: lietuvių vėjo demono vardo ir įvaizdžio rekonstrukcija, atsižvelgiant į vieną skitų atitikmenį (osetinių wægug / wægjg)*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.
- Razauskas 2011 = Dainius Razauskas–Daukintas. *Krosnis mitologijoje*. Vilnius: Aidai, 2011.
- Razauskas 2012a = Dainius Razauskas. Kalvis mitologijoje. // *Lietuvos kalviškoji kryždirbystė*. Sudarė Jolanta Zabulytė. Utena: Utenos spaustuvė, 2012.
- Razauskas 2012b = Dainius Razauskas. Iš baltų mitinio vaizdino: Saulė. // *Liaudies kultūra*, 2012, Nr. 3.
- Senvaitytė 2005 = Dalia Senvaitytė. *Ugnis senojoje lietuvių tradicijoje: Mitologinis aspektas*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2005.
- Senvaitytė–Kietienė 1998 = Dalia Senvaitytė–Kietienė. Kalvio įvaizdis lietuvių pasakose ir sakmėse. // *Liaudies kultūra*, 1998, Nr. 3.
- SV = *Sužeistas vėjas: Lietuvių liaudies mitologinės sakmės*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Vyturys, 1987.
- SŽ = *Stebuklingas žodis: Lietuvių liaudies pasakos*. Sudarė Kostas Aleksynas. Kaunas: Šviesa, 1985.
- Šmitas 2004 = Pėteris Šmitas. *Latvių mitologija*. Vilnius: Aidai, 2004.
- Vaiškūnas 2012 = Jonas Vaiškūnas. *Skaitant dangaus ženklus: lietuviško zodiako pėdsakais*. Vilnius: Dominicus Lituanius, 2012.
- Vaitkevičiai 2001 = Daiva Vaitkevičienė, Vykintas Vaitkevičius. XIII a. Lietuvos valstybinės religijos bruožai. // *Lietuvos archeologija*, t. 21, 2001.
- Vėlius 1987 = Norbertas Vėlius. *Chtoniskasis lietuvių mitologijos pasaulis: Folklorinio velnio analizė*. Vilnius: Vaga, 1987.
- МНМ I–II = *Мифы народов мира: Энциклопедия*. Главный редактор А. С. Токарев, I–II. Москва, 1997.
- Топоров 1970 = Владимир Николаевич Топоров. К балто-скандинавским мифологическим связям. // *Donum Balticum*. Stockholm, 1970.

BLACKSMITH'S PORTRAIT IN MYTHOLOGY

Jolanta ZABULYTĖ

Based on the insights of other researchers, the blacksmith's role in Lithuanian and other countries' mythology, both unique and colourful, is discussed in the article in more detail. In many cultures, the importance of the craft of blacksmiths elevated representatives of this speciality to the level of gods. Lithuanian mythology is no exception – one of the most important gods is Teliavelis/Kalvelis – creator of the Sun, and there is also the later god of the closed blacksmith cult, Kriukis. The relationship of blacksmith with the divine and devil worlds is visible in the activities of Teliavelis/Kalvelis and the folk smith. The latter, like his furnace and hearth, acts as a mediator between the two worlds – the heavens and the underworld. In relations with the oldest blacksmiths – the devilish blacksmith is characterised by their cunning character and he often beats the devils, or with their help and without performs acts of magical rejuvenation and may also be a healer. The relationship with magic is also revealed by cases of beating and thinning a tongue, the creative beginning characteristic of God and the devil – not only the act mentioned above, but also the forging of extraordinary things and the sun itself. Most of the Lithuanian mythical blacksmith features have similarities to the mythology of other cultures.

Vilniaus dailės akademijos Kauno fakultetas,
Muitinės g. 4, LT-44280, Kaunas
E. paštas: jolanta.zabulyte@vda.lt
Gauta 2021 01 20, įteikta spaudai 2021 04 26